

DE KLEEFSE TUINEN EN ARAUCARIA ARAUCANA

door

A.H.J. FAASSEN

Stalbergweg 348, Tegelen

Niet ver van Limburgs dreven werden in het midden van de zeventiende eeuw rond de stad Kleef luisterrijke tuinen aangelegd, die niet alleen de verfraaiing van de stad ten doel hadden maar tevens verzamelplaats waren van allerlei exotische gewassen. Deze tuinen werden aangelegd op initiatief van Graaf Johan Maurits van Nassau-Siegen (1604-1679), die van 1647 tot aan zijn dood in 1679 stadhouder van Kleef was voor de Keurvorst van Brandenburg. Graaf Johan Maurits had een grote belangstelling voor natuurwetenschappen in de ruimste zin van het woord en voor planten en dieren in het bijzonder. Zijn kennis van uitheemse planten deed hij voornamelijk op in Brazilië, waar hij van 1636 tot 1644 kapitein-gouverneur en admiraal-generaal van de toenmalige Hollandse kolonie was. Bij zijn Braziliaanse residentie 'Vrijburg' in Mauritsstad/Recife werd een groot park aangelegd, waarin tropische planten en dieren verzameld werden. In deze eerste botanische tuin van Zuid-Amerika deed hij reeds interessante proefnemingen, zoals het verplanten van zeventig volwassen cocospalmen, die na een jaar al weer vruchten opleverden.

Gedurende zijn verblijf in Brazilië maakte een tweetal belangrijke wetenschapsmensen deel uit van zijn staf, te weten Georg Markgraf (1610-1643) en Willem Piso (1611-1678). Markgraf was een veelzijdig natuurwetenschappelijk onderzoeker, die onder meer planten en dieren verzamelde, bestudeerde en waarschijnlijk ook schetste. Hij legde een uitgebreid herbarium aan en beschreef ruim 1400 plant- en diersoorten. De medicus Willem Piso maakte een uitgebreide studie van tropische ziekten, inheemse geneesmiddelen en geneeskrachtige kruiden. Graaf Johan Maurits zorgde ervoor dat veel van het

onderzochte natuurgetrouw afgebeeld werd en daartoe had hij twee schilders in dienst. Albert Eckhout (1610-1666) tekende en schilderde honderden studies van planten, dieren, mensen en vruchten; Frans Post (1612-1680) daarentegen landschappen, met vaak zeer natuurgetrouwe weergave van de habitus van bomen en planten.

Het resultaat van het wetenschappelijk werk van Graaf Johan Maurits en de zijnen is in 1648 door Johannes de Laet, een bewindvoerder van de Westindische Compagnie, vastgelegd in een omvangrijk boek 'Historia Naturalis Brasilia' dat tot in de 19e eeuw een belangrijke bron is geweest voor de kennis van Zuidamerikaanse planten en dieren.

Dankzij Markgrafs uitgebreide latijnse beschrijvingen en zijn illustraties heeft de 'Historia Naturalis Brasiliae' een belangrijke rol gespeeld in de latere plantkunde. Linnaeus verwees er naar in zijn boek 'Hortus Cliffortianus' (1737) en in zijn magnum opus, de 'Species Plantarum' (1753).

Om planten afkomstig uit Brazilië te determineren maakte Linnaeus gebruik van het werk van Markgraf en Piso.

Het is begrijpelijk dat niet alleen zijn grote belangstelling voor planten, maar ook zijn Braziliaanse ervaring voor Graaf Johan Maurits alle aanleiding gaven in 1650 in Kleef met grootse tuinen een aanvang te maken. Enorme lanen van lindebomen werden geplant. De toenmalige luisterrijke Kleefse 'Nassauer-Allee' is zelfs directe aanleiding geweest tot de Berlijnse 'Unter den Linden'. Dat er in de Kleefse tuinen veel uitheemse planten te zien waren ligt voor de hand, maar de documentatie over wat er aangeplant was, is onvoldoende. Het is niet onmogelijk dat er reeds plantensoorten voorkwamen, waar-

van men de eerste invoer in Europa veel later veronderstelt.

Ten tijde van Johan Maurits waren er nog maar weinig voor die tijd 'exotische' bomen en planten in Europa ingevoerd of beter gezegd, er was weinig daarover aan de hand van documentatie bekend. Om enige 'exoten' uit die tijd te noemen:

Jean Robin (1550-1629) had in 1601 vanuit Virginia zaden ontvangen van *Robinia pseudoacacia* L. en in 1574 reeds zond David von Ungnad, keizerlijk gezant van Maximiliaan II aan het Turkse hof o.m. de eerste zaden van *Aesculus hippocastanum* L. naar Wenen, waar Carolus Clusius (1526-1609) de keizerlijke tuinen beheerde. Eerst in 1594 legde Carolus Clusius de Hortus Botanicus in Leiden aan, terwijl de Jardin des Plantes te Parijs tot 1626 in hoofdzaak een medische kruidentuin was en eerst omstreeks die tijd de plaats van natuurwetenschappelijk onderzoek in de ruimste zin ging innemen.

Dat er in die tijd mogelijk meer exotische planten zijn ingevoerd dan ons tot heden bekend is, mag misschien blijken uit o.m. de veronderstelling van de Engelse botanicus Richard Pulteney (1730-1801), dat Carolus Clusius reeds vroegtijdig zaden van enige planten uit de Nieuwe Wereld heeft ontvangen.

In 1581 ontmoette Clusius Sir Francis Drake - die de zuidpunt van het Amerikaanse continent omzeilde en de Zuidamerikaanse westkust exploreerde - en zou toen reeds zaden van enige planten uit de Nieuwe Wereld van hem hebben ontvangen. Om welke planten dat ging is onbekend gebleven. Dat dit niet zo vreemd is, blijkt uit de 'Description of England' (1577) van William Harrison, Dean of Windsor, die letterlijk schrijft: "Strange herbs, plants and annual fruits are daily brought onto us from the Indies, America, Caprobane, Canary Islands and all parts of the world".

Men was er in de 17e eeuw in hoge mate op uit allerlei vreemdsoortige gewassen vanuit verre stre-

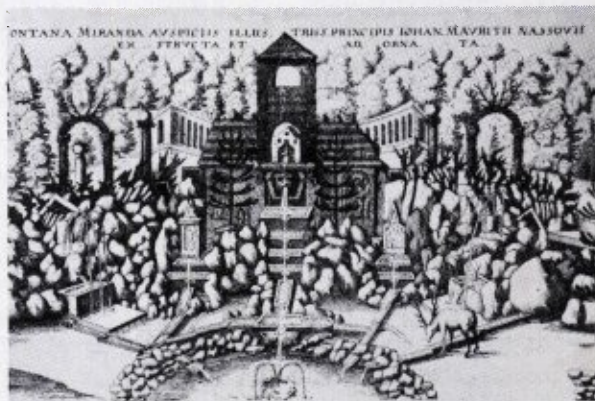

Fig. 1:
De "Fontana Miranda" (na 1600). Kopergravure Stadsmuseum Keulen. Te zien zijn twee van de vier opmerkelijke bomen.

ken naar Europa te halen, maar niet altijd werd deze invoer zo goed beschreven als de beide Engelse Tradescants dat deden. In 1637, 1642 en 1654 trok de "King's Gardener" van Karel I van Engeland, John Tradescant Jr., naar Virginia, de nieuw gewonnen Engelse kolonie op het Amerikaanse vasteland. Sedertien zijn in Europa heel wat Amerikaanse planten ingevoerd zoals o.m.: *Cotinus coggygia* Scop. (syn. *Rhus cotinus* L.), *Platanus occidentalis* L., *Liriodendron tulipiferum* L., *Vitis riparia* Mx., (syn. *V. vulpina* Auct.), *Acer rubrum* L., *Taxodium distichum* (L.) Rich. De in 1656 door John Tradescant Jr. gepubliceerde plantenlijst van zijn befaamde tuin in Lambeth bevatte reeds de opvallendste bomen van de Amerikaanse oostkust.

Niet alle nieuw gevonden gewassen kwamen zoals gezegd ordelijk gedocumenteerd naar Europa, zoals John Tradescant Jr. het deed. Veel plantensoorten van buiten Europa kwamen b.v. naar Engeland door middel van diplomatieke koeriers, zeekooplieden en reizigers. Voor mensen die zich bezig hielden met het voortkweken van 'exotische' planten was het belangrijk een betaalde agent in de haven te hebben, wanneer een schip Londen aandeed. Het planten-zoeken in verre landen werd zo langzamerhand een

aardige bijverdienste en wat er ingevoerd werd ging vaak zonder enige documentatie. Een man als John Evelyn (1620-1706), de voormalige 'Great Gardener of Hampton Court', die veel invloed had op de Engelse tuinkunst, moedigde het verzamelen, voortkweken en aanplanten van exotische planten zeer aan. Zo zijn er waarschijnlijk vele plantensoorten veel eerder in Europa gekomen dan het jaar dat wij op grond van documentatie als jaar van introductie aannemen. Zo zal het misschien ook het geval kunnen zijn met *Araucaria araucana* aan de 'Fontana Miranda' in het Amfitheater van de 17e eeuwse 'Kleefse tuinen'.

Het voorkomen van vier opmerkelijke bomen op de anonieme kopergravure 'Die Fontana Miranda' (Keulen: Stadtmuseum) van na 1660 zou een aanwijzing kunnen zijn, dat *Araucaria araucana* (Molina) K. Koch ruim een eeuw eerder in Europa was dan tot heden als eerste invoer bekend is (1795) of op zijn minst ruim honderd jaar eerder ontdekt was dan het tot nu toe aangenomen tijdstip (1780).

Algemeen wordt gesteld dat *Araucaria araucana* (Molina) K. Koch in 1795 voor het eerst in Europa is ingevoerd nadat deze als eerste van het geslacht *Araucaria* in 1780 door de Spanjaard Dendariarena werd ontdekt op de westelijke hellingen van het Andes-gebergte in Chili. De oudste wetenschappelijke naam is *Pinus araucana* in 1782 gegeven door Juan Ignacio Molina (1740-1829) in zijn werk over de natuurlijke historie van Chili: 'Saggio Storia Nat. Chile'. De opvatting dat het een soort van het geslacht *Pinus* zou betreffen, werd in 1789 door Antoine Laurent de Jussieu (1748-1836) als onjuist gezien. Hij kwam met een nieuwe geslachtsnaam: *Araucaria*, afgeleid van Arauco, een district in Chili bewoond door de indianenstam de Araucano's. In 1979 noemde de Spaanse botanicus José Antonio Pavón (1754-1840) in het werk 'Mem. Acad. Medicina de Madrid' de soortnaam *imbricata*, doch in 1873 ontdekte de Berlijnse professor K. Koch dat de

door Pavón beschreven soort identiek was aan de door Molina beschreven *Pinus araucana* en sedertdien is de wetenschappelijk geldige naam *Araucaria araucana* (Molina) K. Koch.

Het verhaal van de introductie kent verschillende lezingen, maar dat de soort door Archibald Menzies (1754-1842) in Europa is ingevoerd is een vaststaand feit. Of hij de eerste is geweest die *Araucaria araucana* introduceerde, zoals tot heden wordt aangenomen, mag nu betwijfeld worden.

Archibald Menzies maakte als scheepsarts en botanicus deel uit van de expeditie van George Vancouver naar de westkust van het Amerikaanse continent (1791-1795). Tijdens deze reis ging men ook in Chili aan land. Bij een maaltijd aangeboden door de Chileense gouverneur kregen de gasten 'Piñones' aangeboden als dessert. Deze 'Piñones', ofwel de zaden van *Araucaria araucana*, vormden het hoofdvoedsel van Chileense indianen. Menzies bewaarde enkele zaden. Aan boord van het schip kweekte hij hieruit 5 planten, die hij na terugkeer van de expeditie in Engeland (1795) schonk aan de 'super-intendant' van de Royal Botanic Gardens te Kew, Sir Joseph Banks. Van deze planten bleef er één tot 1892 in leven in Kew Gardens.

Er wordt wel eens beweerd dat een oude *Araucaria araucana* in Holkes nabij Cartwel, Lancs. (Engeland) een van de overige planten van Menzies is, doch hieromtrent bestaat geen enkele zekerheid.

Daar *Araucaria*'s eerst op oudere leeftijd zaden geven en het aantal planten wat Menzies meebracht zeer gering was en waarschijnlijk niet tot vruchtzetting gekomen is, mag worden aangenomen dat van de oorspronkelijke planten van Menzies geen nakomelingen in Europa over zijn. Aan de belangstelling voor deze exotische plant beantwoordend, vond een volgende invoer op belangrijk grotere schaal plaats in 1844 door William Lobb, plantenzieker voor de kwekerijen van Veitch in Chelsea (Londen). Er is nog al wat verwarring over het tijdstip van

eerste introductie in Europa, zoals ook in dit artikel opnieuw weer een vraagteken geplaatst wordt. In Mitchell's 'Conifers in the British Isles' (1972) lezen we dat er op de Britse eilanden nog 13 bomen zijn, die vóór 1844 werden geplant en Richard Gorer in 'Trees & Shrubs' (1976) spreekt van een waarschijnlijke import van zaden van *Araucaria araucana* in 1839, doch het is niet bekend wie deze in Chili verzameld heeft. Volgens Montaldo 'La Bio-Ecologia de *Araucaria araucana* (Mol.) Koch' (1974) zouden in 1829 zaden in Duitsland ingevoerd zijn. Van de eerste introductie in ons land is tot heden weinig met zekerheid bekend.

We weten alleen dat de Leidse Hortus in 1831 een exemplaar bezat. In hoeverre eerder afkomstig van Graaf Johan Maurits van Nassau-Siegen zaden in Leiden of Kleef zijn gekomen, zal waarschijnlijk moeilijk te achterhalen zijn.

Of de vier opmerkelijke bomen aan de 'Fontana Miranda' werkelijk *Araucaria araucana* betreffen, is ook voor de kenner van de geschiedenis van de Kleefse tuinen, Wilhelm Diedenhoven, nog niet zeker wanneer hij in zijn studie 'Die Klever Gärten des Johann Moritz' schrijft: "Die waagerechte Stellung des schlangenartigen Aste deutet auf die Araukarie (*Araucaria araucana*), die Johann Moritz aus Südamerika bekannt gewesen sein mag". Als het werkelijk *Araucaria araucana* betreft, dan is dit een opmerkelijk vroegtijdige invoer in Europa, die elke veronderstelling dat *Araucaria* eerst in 1795 door Menzies ingevoerd is, teniet doet.

Dat Graaf Johan Maurits in zijn Braziliaanse tijd reeds *Araucaria*'s gekend zou hebben, kan zeer wel mogelijk zijn, maar dan is het waarschijnlijk eerder *Araucaria angustifolia* (Bertol.) Kuntze (syn. *Araucaria brasiliana* A. Rich), die in het Braziliaanse Parana-district algemeen is. Deze Parana Pine, zoals hij genoemd wordt, heeft ook meer de horizontale takstand, waarop Wilhelm Diedenhoven duidt. *Araucaria angustifolia* is echter niet bestand tegen het klimaat van Noord-West Europa, tenzij gedurende de winter in een oranjerie gebracht. Vreemd is

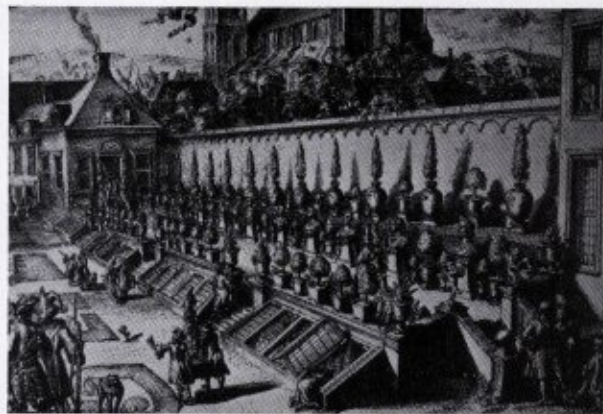

Fig. 2:
De oranjerie in de Kleefse tuinen (rond 1680) Ets van Romeyn de Hooghen. Stedelijk museum Hans Koekoek, Kleef.

echter dat van zulk een opmerkelijke boom als de *Araucaria angustifolia* geen gewag gemaakt wordt door Georg Markgraf, terwijl hij toch zoveel Braziliaanse planten beschreef. Vanzelfsprekend zal de aanduiding ten tijde van Johan Maurits niet *Araucaria* zijn geweest. Deze naam werd in 1782 eerst gegeven, maar Pino Parana en Pino candelabra zullen sedert lang ingeburgerde volksnamen zijn voor *Araucaria angustifolia*.

Het natuurlijke verspreidingsgebied van *Araucaria araucana* daarentegen ligt op de westelijke hellingen van het Andes-gebergte in Chili en Z.W.-Argentinië. In 1642 vertrok een expeditie onder leiding van Hendrick Brouwer naar de westkust van Chili. De opstand van de Araukuru-indianen tegen het Spaanse gezag leek goede kansen te bieden voor de Westindische Compagnie. Enige maanden poogden de Hollanders met de indianen vriendschappelijke betrekkingen aan te knopen. Hendrick Brouwer overleed in de zomer van 1643 en de leiding werd overgenomen door Elias Herckmans, die al vóór 1642 deel uitmaakte van de staf van Graaf Johan Maurits en gouverneur van de Hollandse kolonie in het Braziliaanse Paraíba was.

In september 1643 verlieten de Hollanders de Chileense westkust en keerde Elias Herckmans terug naar Recife, waar Graaf Johan Maurits resideerde.

Dat de Hollanders met deze expeditie planten (zaden) en dieren meegebracht hebben naar Brazilië is zeer goed mogelijk. De schilder Albert Eckhout heeft een Alpaca weergegeven, een lamasoort die o.a. in Chili voorkomt. Het dier is waarschijnlijk door de Hollanders meegebracht met de Chili-expeditie in 1642/43 en opgenomen in de dierentuin van Johan Maurits nabij Recife. Van meegebrachte planten of zaden wordt geen gewag gemaakt. Het is niet uitgesloten dat op deze wijze toch ook zaden van *Araucaria araucana* in Brazilië zijn gekomen. Kort na de terugkeer van Elias Herckmans in Brazilië (hij overleed in Recife op 7 januari 1644) vertrok Graaf Johan Maurits op 11 mei 1644 voorgoed naar Nederland.

Na terugkeer in zijn Mauritshuis in 's-Gravenhage ontving Graaf Johan Maurits in december 1644 de Leidse botanicus Adolphus Vorstius. Of Johan Maurits aan de Leidse botanische tuin zaaigoed van exotische planten en kruiden schonk, is nooit vastgesteld. Ook in zijn dankbrief maakt Vorstius daarvan geen melding. In 1650 maakte Johan Maurits een begin met de 'Kleefse tuinen'.

De kopergravure 'Die Fontana Miranda' is geen natuurgetrouwe weergave van alle afgebeelde bomen en planten en zou - wat de vier opmerkelijke bomen betreft - meer als gestileerd moeten worden gezien. Toch heeft de graveur bepaald bijzondere bomen willen weergeven. Aan de habitus te oordelen kan men moeilijk zijn fantasie laten gaan naar andere dan *Araucaria*'s. Uit dezelfde tijd (rond 1665) dat deze kopergravure afgebeeld werd in 'Ducatus Clivensis', zijn geen verdere afbeeldingen van dit specifieke deel van de tuinen bekend. Op schilderijen en afbeeldingen van een aantal jaren later komen de

vier opmerkelijke bomen niet meer voor. Zullen het toch *Araucaria*'s geweest zijn?

Literatuur

- DIEDENHOVEN, WILHELM, 1979. Die Klever Gärten des Johann Moritz in Soweit der Erdkreis reicht. Uitg. Stadt Kleve. blz. 173 e.a.
- DIEDENHOVEN, WILHELM, 1978. "Gärten und Parks in Kleve". Uitg. Rheinische Kunststätten, blz. 5.
- OUDEN, P. DEN, & B.K. BOOM, 1965. Manual of Cultivated Conifers. Uitg. Martinus Nijhoff, blz. 46-48.
- JONG, DE, P.C. 1979. *Araucaria araucana*. Tijdschr. 'Groen' 79/2 blz. 41-44.
- MOULIN, DE, D. 1979. Medizinische und naturwissenschaftliche Aspekte der Regierungszeit des Grafen Johann Moritz von Nassau als Gouverneur in Brasilien in Soweit der Erdkreis reicht. Uitg. Stadt Kleve. blz. 36 e.a.

Fig 3:
Araucaria araucana (Molina) K. Koch.

Summary

It is generally accepted that *Araucaria araucana* (Molina) K. Koch was imported in Europe for the first time by Archibald Menzies in 1795. The author points out that 4 remarkable trees on the copperplate "Die Fontana Miranda" in the amphitheatre of the 17. century gardens of Kleef (W. Germany) could possibly be *Araucaria* species which leads to the conclusion that *araucaria* may have been introduced into Europe already in the 17. century.